

इतिहासातील कर्तृत्वान स्त्रिया

प्रा.डॉ.संजय काळे

अर्थशास्त्र विभाग, दिगंबरराव बिंदु महाविद्यालय, भोकर जि. नांदेड

अक्षय काळे

(संशोधक विद्यार्थी)

प्रास्ताविक:

हिंदवी स्वराज्य स्थापनेचे बाळकडू छ. शिवाजी महाराज यांना देऊन तसे संस्कार करणाऱ्या राजमाता जिजाऊ, घरातील माणसांच्या मृत्युचे दुःख बाजूला ठेवून राज्यकर्त्यांच्या भूमिकेतून प्रजाहिताची कामे करणाऱ्या पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर, पतीनिधनानंतर शहनशहा अकबाराच्या सैन्याला टक्कर देणारी राणी दुर्गावती तसेच चांदबीबी, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांचे काम अतुलनीय आहे.

लहानपणापासून आकाशात भरारी मारण्याचे स्वप्न साकार करणारी कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, कर्मठ सामाजिक वातावरणात वैद्यकीय शिक्षण घेऊन पहिला महिला डॉक्टर झालेल्या आनंदी गोपाळ जोशी, जगाला दुःखातून बाहेर काढून आनंद वाटणाऱ्या माता अमृतानंदमयी, महिला शिक्षणासाठी झटणाऱ्या सावित्रीबाई फुले, पती बाबा आमटे यांच्याबरोबरीने कुष्टरोग्यांची सेवा करणाऱ्या साधनाताई आमटे अशा अनेक प्रेरणादायी व्यक्तीमत्वांची इतिहासाने नोंद घेतली आहे.

सामर्थ्य, श्रद्धा, शील, सहनशिलता, सेवा, मातृत्व हे गुण अंगी असणाऱ्या विविध क्षेत्रामध्ये आपला ठसा उमटविणाऱ्या महिला आपल्या प्रयत्नाने व कर्तृत्वाने एक वेगळी ओळख समाजामध्ये निर्माण केली आहे. या शोधनिबंधात इतिहासातील अशाच काही कर्तबगार व प्रेरणादायी स्त्रियांच्या कार्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.¹

1) अक्का महादेवी (1130-1160)

बाराव्या शतकातील प्रसिद्ध कन्नड संत कवित्री अक्कामहादेवी ही एक परम शिवभक्त होती. त्यांचा जन्म कर्नाटक राज्यात झाला असून त्यांनी जवळपास 430 वचने म्हटले होते. संपूर्ण भारतीय संत साहित्याचा, महिला कवियत्रीचा त्यांच्या जीवन चरित्राचा, त्यांच्या काव्यरचनांचा विचार करता अक्का महादेवीशी तुलना करता येईल असे दुसरे व्यक्तीमत्व सापडत नाही. पांडित्य, वैराग्य, भक्ती, निष्ठा आदिचा अद्भूत संगम त्यांच्या व्यक्तीमत्वात झालेला दिसतो.

अक्का महादेवीने परमेश्वरालाच आपला पती मानले. लग्नाला मानवी नवरा का नको याचे उत्तर त्यांनी दिले आहे. त्यांच्यामते, मानवी पती हे देहभावाच्या मर्यादित ग्रस्त आहेत. "माझ्या शरीरावर माझा अधिकार" हे पाश्चिमात्य तत्व त्यांनी 900 वर्षापूर्वी प्रत्यक्षात आणले. त्यांनी 'योगागविधी' आणि 'कलाज्ञान' या ग्रंथाची निर्मिती केली. यातून त्यांची वचने मिळतात. विवाहामुळे स्त्रीला सुरक्षितता मिळते हेच संत स्त्रीयांना मान्य नव्हते.²

2) राणी दुर्गावती (1524-1564)

पती गौड राजा दलपत शाह यांच्या अवेळी झालेल्या मृत्युमुळे तिने आपला मुलगा वीरनारायण यास सिंहासनावर बसवून त्यांचे संरक्षक म्हणून स्वतः राज्यकारभार केला. यांच्या शासनकाळात राज्याची खूप प्रगती झाली. त्यांच्या राज्याचे नाव गोंडवान होते व ज्याचे केंद्र जबलपूर हे होते. इलाहबादचे मुगल शासक आसफखान सोबत त्यांनी संघर्ष केला. राणी दुर्गावती यांनी शौर्य, धैर्य आणि कर्तृत्वाच्या जोरावर त्यांनी वीस हजार घोडेस्वार, हत्तीदल, पायदल असे सुसज्ज सैन्य बाळगले होते. अकबराचा सेनापती असफखानने त्यांच्याविरुद्ध मोहिम उघडली. त्यांनी असफखानच्या फौजेचा यशस्वी मुकाबला केला. त्या स्वतः रणांगणावर उतरल्या, जखमी झाल्या आणि शेवटी गोंडवनाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी आपला देह ठेवला.³

3) चांदबीबी (1550-1599)

चांदबीबी ही विजापुरचा बादशहा अल्ली आदिलशाह यांची पत्नी व अहमदनगरचा बादशहा निजामशाह यांची कन्या होती. अल्ली 1580 मध्ये निपुत्रिक मरण पावला. त्यानंतर तिने अल्लीच्या भावाचा मुलगा इब्राहिम यास गादीवर बसवून चांदबीबी राज्यकारभार पाहू लागले. त्यावेळी इब्राहिमचे वय केवळ नऊ वर्षाचे होते. चांदबीबीने सर्व राज्यकारभार दिवाण कमीलखान याच्या

घरतीने उत्कृष्ट रीतीने चालविला. हांबेळी दक्षिणेतील सर्व राज्यामध्ये विजापूरचे राज्य विस्तारण व मोठे होते. चांदबिबीने शेवटपर्यंत विजापूरसाठी प्रचंड योग्यतेने सेवेचा सामना केला व लढा चालू ठेवला. परंतु अंतर्गत कलहातून 1599 मध्ये चांदबिबीचा खून झाला.⁴

4) नूरजहाँ (1577-1645)

मोगलकाळातील सर्वाधिक ताकदवान महिला विशाल मोगल साम्राज्य चालविण्यात महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. जहाँगीरच्या कारकिर्दीत मोगल साम्राज्यातील संपूर्ण घडामोडी नूरजहाँ सांभाळत होती. नूरजहाँने अनावश्यक खर्चात काटकसर करून तो बेसा जनकल्याणासाठी वापरला. जेव्हा जहाँगीरला बंदी बनविले गेले तेव्हा त्यास वाचविण्यासाठी स्वतः सैन्यांचं निघुत्व केले. तेव्हापासून नूरजहाँचे नाव लोकांच्या स्मरणाने व इतिहासात कायमस्वरूपी राहिले. नूरजहाँने आपल्या कल्पकतेने मोगल दरबारास भव्य व आकर्षक स्वरूप दिले. कला, साहित्य व सांस्कृतिक क्षेत्रात नूरजहाँचे योगदान मोठे होते. त्यांच्या प्रभावामुळे दानधर्म व निराश्रितांना मदत करण्याचा नवीन पध्दात दरबारात निर्माण झाला. त्यांनी शिक्षण व निरनिराळ्या कलांना राजप्रथ दिले.⁵

5) महाराणी ताराबाई (1675-1761)

छ. संजसाम महाराजांची पत्नी आणि छ. शिवाजी महाराज यांचे सरसेनापती हंबीरराव मोहिते यांच्या कन्या होत्या. राजाराम महाराजांच्या निधनानंतर राज्यकारभाराची सर्व सुत्रे आपल्यावर संपोर उभ्या असलेल्या मोगली फौजांना मगगे सारण्यासाठी ताराबाईने आक्रमक भूमिका घेतली. लष्कराचा आत्मविश्वास वाढविला. घराण्याची खात्याबलेली अधिक परिस्थिती उंचावण्यासाठी त्यांनी मोदली मुत्तुखावर स्वाभ्या करून अधिक बळ बढवले. कोल्हापूरच्या राजगद्दीची त्यांनी स्थापन केली. ताराबाई घराण्याच्या इतिहासातील ही एक कर्तबगार राजस्त्री होती. सरसेनापती संताजी व धनाजी यांना बरोबर घेवून मोगलांना सळो की पळो करून सोडले.⁶ घराण्याच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या शेवटपर्यंत ताराबाई यांनी पराक्रम दाखवला. शौर्य, धाडस, मुत्सदीपना, निर्णयक्षमता, राजकारणधट्टे हे गुण त्यांच्या अंकी होते.

6) अहिल्याबाई होळकर (1725-1795)

जर का योग्य शासक व संघटक जन्माला आले तर त्यांच्याकडून अभिजात प्रतिची कामे होऊ शकतात हे उदाहरण म्हणजे अहिल्याबाई होळकर ज्या समाजरचनेत कोणतीही उन्नतीची साधने स्त्रियांना उधळव्य नसताना त्याकाळी त्या महान कर्तृत्वशालिनीने पतीबरोबर सती न जाता प्रजापालन करण्यासाठी जीवन जगण्याचा स्विकार केला. त्या पुण्यशील व धार्मिक म्हणून तर सर्वांना परिचित आहेतच. त्यांच्या कार्यकाळात त्यांनी ठिकठिकाणी घाट, देवळे, धर्मशाळा, अन्नछत्र, विहिरी, तलाव, रस्ते यांसारखे प्रचंड कार्य केले. हे कार्य त्यांचे औदार्य दाखवते तसेच त्यांचा मुत्सदीपणा, हिरोबातील परंगतता, झुज घेण्याचा खंबीरपणा, अचूक न्यायदान, रणकौशल्य, प्रजावात्सल्य असे अनेक गुण त्यांच्या अंगी होते. आपल्या असाभान्य कर्तृत्वाने अनेक असाधारण कामे त्यांनी केले. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन मानव जातीसाठी प्रेरणादायी बनविले.⁷

7) सावित्रीबाई फुले (1931-1897)

फुले दाम्पत्यांनी अत्यंत चिकाटीने व जिद्दीने आपल्या शैक्षणिक कार्याला सुरुवात केली. त्यांच्या या कार्याला पुण्यातील सनातनी वृत्तीच्या लोकांनी विरोध केला. सावित्रीबाई फुले यांच्या अंगावर चिखलफेक करण्यात आली. तरीही त्या अत्यंत धैर्याने व कौशल्याने शिक्षिका म्हणून काम चालू ठेवले. भुलीसाठी व अस्पृश्यासाठी शाळा काढणे. एवढेच नाहीतर अस्पृश्यासाठी षणी उपलब्ध व्हावे म्हणून यासाठी त्यांनी आपल्या घरातील पाण्याचा हौद खुला केला. तत्कालीन समाजात बालहत्याचे प्रमाण जास्त होते. त्यासाठी त्यांनी घरातच बालहत्याप्रतिबंधक गृह काढले व बालिकाआश्रम चालविला. त्यांनी जोतीरावंच्या मृत्यूनंतर सत्यशोधक समाजाचे कार्य मोठ्या हिमतीने व निष्ठेने चालू ठेवले. 1878 मध्ये महाराष्ट्रात दुष्काळ पडला. या दुष्काळाची तीव्रता व भयानकता पाहून अनाथ, अपंग, निरापराधांची मदत करण्यासाठी त्यांनी तीन वर्षे कॅम्प चालविला.⁸

8) ताराबाई शिंदे (1850-1910)

ताराबाई शिंदे या महाराष्ट्रातील एक स्त्रीवादी लेखिका व सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्या होत्या. पुरुष आणि स्त्री या दोघांमध्ये पुरुषाला प्राधान्य देऊन स्त्रीला कनिष्ठ ठरविण्याचा कावा हा उघड-उघड सत्तासंबंधावर आधारित आहे, त्यामगे कोणतेही तर्कशास्त्र किंवा विवेक नाही हे स्पष्ट करत ताराबाईंनी आपले लिखाण केले आहे. ताराबाई शिंदे यांचे "स्त्री-पुरुष तुलना" हे पुस्तक पुरुषांना उद्देशून लिहिले आहे. त्या आपल्या लेखनात पुरुषांना आत्मपरीक्षणास उद्युक्त करतात; आणि सदाचाराने वागण्याचा उपदेश करतात. वेगवेगळ्या प्रकारे स्त्रीचे शोषण करणाऱ्या पुरुषजातीला त्यांनी फैलावर घेतले आहे. त्यांच्या पुस्तकाचे महत्व असे की, त्यामध्ये स्त्रियांचे प्रश्न कोणते आहेत व ते किती मुलभूत स्वरूपाचे आहेत. यासंबंधीची चर्चा करण्यात आली आहे.⁹

ताराबाईचे लिखान तत्कालीन समाजाला हादरून सोडणारे होते; अस्वस्थ करणारे होते. बुद्धीप्रामाण्यवादी विचारसरणी, तर्ककठोर चिकित्सा व निर्भिड मिमांसा ही ताराबाईची वैशिष्ट्ये होती. समाजाच्या तत्त्वज्ञानाशी ताराबाईचे विचार जुळते होते.¹⁰

सारांश : स्त्रीवाद आणि स्त्रीमुक्ती यामध्ये मुलभूत असा फरक आहे. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीच्या हक्काची बाजू घेणे. स्त्रीमुक्ती म्हणजे स्त्रीला मिळणारे सम्यक स्वातंत्र्य (आर्थिक, धार्मिक व राजकीय). इतिहासातील कर्तृत्वाम स्त्रीयांचा अभ्यास केला असता त्यांचा लढा हा सम्यक स्वातंत्र्यासाठी असलेला दिसून येतो. म्हणूनच बाराव्या शतकात अक्का महादेवी सारख्या संत कवयित्रीने "माझ्या शरीरावर माझा अधिकार" असे म्हणून व्यक्तीस्वातंत्र्याचा व स्त्रीमुक्तीचा विचार त्यांच्या वचनातून मांडतात. त्यामुळेच त्यांनी मानवी मती मानण्यास विरोध दर्शविला. एकोनिसाव्या शतकात ताराबाई शिंदे यांनी "स्त्री-पुरुष तुलना" हा ग्रंथ लिहून स्त्रियांचे वेगवेगळ्या प्रकारचे शोषण करणाऱ्या पुरुषजातीला फेलावर घेतले. ताराबाईचे लिखान तत्कालीन समाजाला हादरून सोडणारे होते. 19 व्या शतकाच्या मध्येच सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रीशिक्षण व अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी केलेले प्रयत्न व दिलेला लढा इतिहासाने नोंद घेण्यासारखेच आहे.

सोळाव्या शतकात राणी दुर्गावती गोंडवनाच्या स्वातंत्र्यासाठी बलाढ्य मोगलांच्या सैन्येसोबत मुकाबला करण्यासाठी स्वतः राणांगणात उतरल्या व आपले बलिदान दिले. चांदबिबी देखील विजापुरसाठी प्रचंड मोगली सेनेचा मुकाबला केल. महाराणी ताराबाई मोगलांच्या स्वातंत्र्यासाठी शेवटपर्यंत पराक्रम गाजवला. नूरजहां व अहिल्याबाई होळकर यांना राज्यकारभार करण्याची संधी मिळताच जनकल्याणाची कामे करण्यावर भर दिला.

एकंदरीत इतिहासातील कर्तृत्वान स्त्रियांचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, त्यांचा लढा हा प्रामुख्याने सम्यक स्वातंत्र्यासाठी (आर्थिक, धार्मिक व राजकीय) होता. विचारसरणी ही जनकल्याणाची होती. म्हणूनच इतिहासाला याची नोंद घ्यावी लागली.

संदर्भसूची

- 1) प्रतिभा हंप्रेस-साकेत प्रकाशन पृ.क्र. 1-3
- 2) एस.एस. गाठळ (2013), भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, कैलाश पब्लिकेशनस, औरंगाबाद पृ.क्र. 55-57
- 3) किता पृ.क्र. 38-39
- 4) यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई (2012) विभाग तेरावा-घ-जलपैगुरी पृ.क्र. 48
- 5) एस. एस. गाठळ (2013) पृ.क्र. 39-41 किता
- 6) Hi.m.wikipedia
- 7) विजया जहागीरदार (2006), महाराष्ट्राचे शिल्पकार तेजस्विनी अहिल्याबाई होळकर पृ.क्र. 55-57 महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई
- 8) एस.एस. गाठळ (2013) पृ.क्र. 99-103 किता
- 9) विलास खोले (संपादक) (2009), ताराबाई शिंदे लिखित 'स्त्रीपुरुष तुलना' प्रतिभा प्रकाशन, पुणे पृ.क्र. 31 ते 77
- 10) एस.एस. गाठळ (2013) पृ.क्र. 107-18 किता